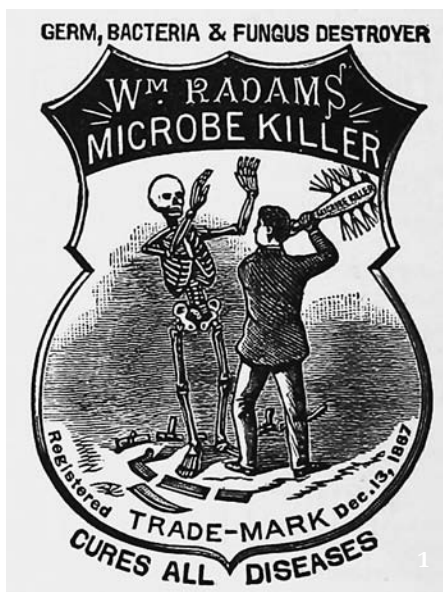

O bacilech a virech

Zimní období bývá provázáno nejenom příděly sněhu, ale také zvýšeným výskytem nejružnějších respiračních onemocnění. Většina takových onemocnění je virového původu, v běžných komunikačních situacích však často slyšíme „chytíl jsem nějaký bacil“, protože výraz bacil je užíván jako obecné laické označení jakéhokoli choroboplodného zárodku nebo původce infekčního onemocnění. Tématem prvního letošního jazykového koutku tedy budou výrazy spjaté s nemocemi: virus, bacil, bakterie, mikrob. Všechny uvedené pojmy mají něco společného. Nejenom to, že mohou způsobovat onemocnění živých organismů, ale i to, že jde o slova poměrně mladá, přestože jejich základy odkazují k latině.

Začneme slovem, které má v současné češtině dvě významově shodné varianty virus a vir. Podle Rejzkova Českého etymologického slovníku (2015) přejala čeština výraz virus až ve 20. století z moderních evropských jazyků. Do nich bylo v 19. století pro potřeby soudobé medicíny převzato z latinského virus s významem jed, otravná šťáva, sliz. Ottův slovník naučný (díl 26 z r. 1907) u hesla virus uvádí: „v lékařství, zvl. starším, škodná, jedovatá látka, kteráž v malém množství způsobí prudkou nemoc povahy zánětlivé.“ V Příručním slovníku jazyka českého (PSJČ, díl VI., 1951–53) je popsán slovy: „organismus mikroskopicky nejistitelný, původce infekčních chorob, nepatřící mezi schizomycety, protozoa ani plísň.“ Už PSJČ zaznamenává dvě varianty, a to virus (s 2. pádem viru) a řidčeji užívanou podobu vir (2. pád viru), obě mužského rodu. Pro množné číslo slovník uvádí podoby virusy, řidčeji viry a poznamenává, že zřídka je slovo středního rodu s množným číslem vira. V jazykovém časopise Naše řeč se v příspěvku Virus z r. 1950 dočteme, že: „V latině bylo rodu středního, avšak v češtině se přiklonilo k ostatním slovům na -us (tyfus, materialismus, luxus atd.), jež jsou vesměs rodu mužského.“

Dokladem toho, jak je nesnadné v jazyce předvídat vývoj, svědčí dnešní zacházení s tímto slovem. Ve zmíněném příspěvku se dále dočteme: „K těm slovům, která kolísají, patří i náš výraz virus. V listkovém materiálu k Příručnímu slovníku jsou oba způsoby skloňování doloženy přibližně stejným počtem dokladů a v obou skupinách jsou to doklady jak z jazyka odborného, tak ze spisů popularisujících i z denního tisku. I když musíme pro přítomnou dobu s tímto kolísáním počítat, bude jistě dobře, rozhodneme-li se – zatím alespoň v teorii – pro způsob jediný. Z několika důvodů lze doporučit skloňování virus, viru a přídavné jméno virusový (např. virusová infekce). Je pravda, že jde vlastně o slovo z jazyka odborného, avšak nelze pochybovat o tom, že s pokračující popularisací lékařských poznatků stane se tento název zcela běžný, tak jako tomu bylo u výrazu bacil (z původního bacillus). Při

1 Dobová reklama na jedinečný preparát Williama Radama, který měl údajně zbavovat organismus všech mikrobů. Převzato z www.flickr.com v souladu s podmínkami použití

skloňování virus, viru atd. bychom mohli počítat také s tím, že – podobně jako u slova bacil – vnikl by kratší tvar bez koncovky -us i do prvního pádu, který by pak zněl vir. (...) Toto naše doporučení je ve shodě (...) tak i s jazykovou praxí doby nejnovější (např. odborné články posledního ročníku Vědy a života užívají vesměs tvarů virusy, virusový atd.).“

Podle jazykových příruček máme v současné češtině možnost volby, jak výraz skloňovat. Kratší podoba vir má ve 2. pádě tvar viru, v 7. pádě s virem, v množném čísle viry; podoba virus může mít jak tvary virusu, s virem, viry, tak krátké tvary viru, s virem, viry. Vypouštění koncového -us v nepřímých pádech není nic výjimečného, stejným způsobem ohýbáme např. slova glóbus (glóbusu i glóbu), papyrus (papyrusu i papyru), asparágus (asparágusu i asparágu). Jazyková praxe ukazuje, že se u výrazu virus pádové tvary zachovávají -us- objevují jen zřídka, skloňování virus, bez viru, množné číslo viry je preferovanější v odborných i běžných textech. Kratší tvar se ustálil rovněž u přídavného jména, proto máme virové onemocnění, virovou infekci, adjektivum virusový už současné příručky neuvádějí. Není bez zajímavosti, že srovnatelně se výraz virus chová i v novějším významu z oblasti výpočetní techniky, kde označuje program narušující počítačový systém. Nevytvořila se žádná uživatelská potřeba rozlišit při skloňování rozdílnými tvary biologický a počítačový virus, proto mluvíme jak o chřipkových, tak počítačových virech (nikoli virusech).

Při pátrání po původu slov etymologové často pracují s nedoloženým, rekonstruovaným materiálem, stáří určitého slova se dá

proto jen výjimečně určit přesněji. Obvykle se zjistí, že jde o výraz např. ze 14. nebo 19. století, u výrazu bacil však etymologický slovník uvádí přesný letopočet – rok 1872. Tehdy německý biolog Ferdinand Julius Cohn vypracoval klasifikaci bakterií a na základě tyčinkovitého tvaru použil pro nové pojmenování jako východisko pozdnělatinské slovo bacillus, bacillum, s významem hůlka, což je zdrobnělina k baculum (hůl). Hůlka, a to podle řeckého baktérion, zdrobnělina k báktron (hůl), je obsažena i ve výrazu bakterie. Také u něho zdroje uvádějí přesný letopočet – původní označení bacterium zavedl v r. 1838 německý přírodovědec Christian Gottfried Ehrenberg. A do třetice: výraz mikrob přejala čeština z francouzštiny, pojmenování microbe vytvořil v r. 1878 francouzský lékař Charles-Emmanuel Sédillot z řeckých základů mikrós (malý) a bíos (život).

Výrazy bacil a mikrob patří dnes ke skupině podstatných jmen mužského rodu, která se mohou chovat buď jako životná, nebo neživotná. Pohybujeme se v jazykové oblasti – životnost je v tomto případě kategorie gramatická a nesouvisí přímo s životností reálnou. Např. substantiva jako hloh, kostival, dub,strom jsou řazena mezi neživotná, zatímco sněhulák je životný a třeba ledoborec, slaneček, uzenáč se řadí k těm maskulinům, která jsou neživotná i životná. V množném čísle proto píšeme duby, stromy (s -y podle „hrady“), ale sněhuláci („páni“) a lze užít zápis slanečci („páni“) i slanečky („hrady“), uzenáči i uzenáče, ledoborci i ledoborce („muži“ nebo „stroje“). Slova bacil a mikrob mohou mít v 1. pádě množného čísla životné tvary bacili, mikrobi i neživotné tvary bacily, mikroby. Důsledek tohoto zařazení se projevuje při volbě i/y ve shodě přísudku s podmětem – ta se totiž řídí tím, užijeme-li v podmětu tvar životný, či neživotný. Je proto naprosto v pořádku psát infekci způsobily nebezpeční mikrobi / infekci způsobily nebezpečné mikroby; bacili se šířili / bacily se šířily; obdobně např. na stole voněli nakládání slanečci / voněly nakládané slanečky; uzenáči byli příliš mastní / uzenáče byly příliš mastné.

Na slovu bacil můžeme sledovat, jak se jazykové hodnocení v průběhu času vlivem poznatků proměňuje. V drobné poznámce v Naší řeči z r. 1931 čteme: „Bacily se pokládají za druh plísň, a není tedy důvodu, proč skloňovat jejich jméno podle jmen životných... podobně se skloňuje i podstatné jméno mikrob (mikrobu, mikroby). Obě tato slova označují předměty, o kterých nelze kategoricky prohlašovat, že jsou životné, nebo že jsou neživotné. Jsou to pouhé prvky života, společné živočichům i rostlinám (asi jako buňka).“

V r. 1950 se píše: „Jazyk tu tedy odráží do jisté míry nevědecké, avšak v denním životě běžné chápání bacila jako něčeho, co se pohybuje, rychle roznáší nemoc s místa na místo, nemoc působí, a je tedy aktivním činitelem. Toto pojetí nutí pak mluvčího zařadit takového činitele do mluvnické kategorie životnosti.“

Protože v současnosti máme možnost volby, chci všem čtenářům popřát, ať je netrápí bacily ani bacili.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.